

Шлях пошуку єдності в різноманітності світу явищ

Завдяки професору В. Титову, який у наш прагматичний час зробив вдалу спробу поринути в сиву давнину з метою простежити за історичними, культурними, релігійними, філософськими, соціальними, економічними та правовими витоками логіки, у науковому житті відбулася неабияка подія¹.

Специфіка логіки бачення науковця (особливо — гуманітарія) полягає в її непомітності. Вона, як «сірий кардинал», постійно і ненав'язливо присутня від самого початку і до завершення будь-якого процесу мислення, а відтак — завжди. Вивіреність, продуманість висновків, обґрунтованість міркувань і доведеність своєї позиції досягаються в процесі мислення лише внаслідок володіння методологією та логічними конструкціями. І коли на наш розгляд подається наукова праця, ми її сприймаємо як певний внесок у науку, немовби автоматично застосовуючи введenu в нас логічну програму. При цьому добротну наукову працю немає необхідності аналізувати на предмет належного задіяння логічних конструкцій. І навпаки, коли перед нами недосконала праця, одразу впадають в око відсутність логічних зв'язків, недодержання правил логіки тощо. Логіка супроводжує всі розсуди, і доведеність її застосування до автоматизму — головне її призначення.

Проте набуття такого значення цією наукою наук для мисленого процесу особи і взагалі для суспільства має свої канони, які відшліфовувалися століттями і дійшли до нас як надбання цілих пластів культур, духовного життя, мислеформ. Існування в суспільстві, безперечно, накладає свій відбиток на індивідуума, а отже, — на його процес мислення, а відтак — на виданий ним продукт духовної творчості. Соціальний вплив є настільки багатограним, що про це можна говорити скільки завгодно, але охопити все разом дуже складно. Це і родинні стосунки, і психофізіологія, і релігійні погляди, і соціально привабливі орієнтири, і рівень освіти,

¹ *Титов В. Д.* Логическое знание в его социально-исторической детерминации. — Харьков: Регион-информ, 2004. — 259 с.

і багато іншого. З огляду на існування постійних змін цих критеріїв для будь-якого індивідуума, розвиток їх самих і перебування кожного в постійному процесі руху хоча б за означеними складовими стає зрозумілою складність самої постановки мети дослідження — виявити певні загальні тенденції у формуванні логічних процесів. Надзвичайна складність цих завдань обумовлена соціальним середовищем, в якому перебуває індивідуум, із його закономірностями, критеріями цінностей, їх формуванням та перетворенням, взаємним впливом різних аспектів соціального буття на мислені процеси та їх результати, проведення всього зазначеного через жорна оцінок, які також є продуктом соціуму — і далі по спіралі взаємозалежностей.

У книзі В. Титова розглядаються питання формування знань, а тому — його об'єкти, суб'єкти, процес і результат. Кожен з цих елементів не простий, тим більш, якщо враховувати багатофакторність їх розгляду. Вони супроводжують постійно хвилюючі всіх і будь-кого розуміння істини, істинності знань, критерії цього, а також пов'язані з ними поняття справедливості, розумності, добросовісності — що є майже споконвічними категоріями і мають неперевершене значення й сьогодні в громадянському суспільстві, і тому зафіксовані як основні засади цивільного законодавства в Цивільному кодексі України.

Простежити за витокami логічних знань з глибини століть — завдання нелегке, тим паче, що доводиться черпати з тих джерел, які дійшли до нас певною мірою деформованими наступними баченнями. Тобто неминучим є проникнення крізь пласти суб'єктивних оцінок як утілення попереднього в наступне. Це надзвичайно важко, але необхідно, щоб спробувати зрозуміти, чому саме такі підходи застосовуються в наш час, що їм сприяло і що заважало іншим підходам, які не були розвинуті подальшим вектором розвитку логічних канонів.

У книзі В. Титова завдання логіки полягає й у виявленні не тільки інтерсуб'єктивної відповідності того, що спостерігається, і розумових конструктів, а й у простеженні на різних стадіях цивілізації спочатку логіко-гносеологічної, а потім і морально-юридичної компоненти. Для цього автору доводиться просуватися через терни релігійних поглядів, утілених у субстанції численних богів і ті засоби, які їм відповідають, — від інтуїтивного впевнення в чомусь, від значення зору (тобто зовнішнього) до пасивного вбирання істини, її черпання з внутрішніх джерел.

Це й більш широка проблематика співвідношення внутрішнього та зовнішнього, що проявляє себе у багатьох школах, зокрема і

в діаметрально протилежних позиціях, — скажімо, що стосується понять «ніде» та «всюди», які хоча і є протилежними, але по своїй суті єдині. Або, що ближче до християнської традиції — Бог зовні чи Бог усередині нас. Тобто, так можна вийти й на інший рівень розсудів про протилежності, які немовби виключають одна одну, але в самій своїй суті є породженням єдиного, бо без однієї сторони друга (або уявлення про неї) існувати не може. Тому так дивно на перший погляд звучить східна фраза «оплески однієї долоні».

Проблема протилежності існувала й триває, і важливою вона є для мегасоціальних процесів, у тому числі в історико-логічному аспекті. Так, скажімо, досягнення технологічних вершин у країнах Заходу часто призводить до відчуття безглуздості всього цього. Навпаки, глибини бідності в тих країнах, в яких езотеричні традиції тяжіють до руху розуму в глибину на шкоду всьому зовнішньому, призводить до низького рівня життя, хвороб і страждань. Тому ці протилежні стани породжують і протилежні тенденції — новий виток духовності в технологічно розвинутих країнах, навіть прагнення подолати суперечності між східними та західними містичними традиціями. Прикладом цього є захоплення буддизмом, йогою та кришнаїзмом у країнах Європи та Америки. З другого боку, в Індії, Китаї, Японії все більше перестають цікавитися медитацією, а спрямовують свій розум на технологічні досягнення. Освоєння мешканцями цих країн сучасного наукового рівня співіснує з протилежною течією — прагненням західних геніїв довідатися, що таке медитація, і навчитися поринати у внутрішній простір. І кожна з тих тенденцій знаходить своє обумовлення (в тому числі логічне) і є закономірним виразом суспільних зв'язків у їх історичному та часово-просторовому ракурсах.

І це — враховуючи іноді справді несумісні властивості та якості. Так, обумовленість у нашому західному розумінні є необхідною передумовою відмінності одного явища від інших, простеження причинно-наслідкових зв'язків між якими впливає на їх розуміння. Навпаки, східна психологія і містичні традиції виходять з обумовленості як наслідку концентрації на чомусь, як санскари, як враження, а відсутність концентрації, тобто пасивна усвідомленість дозволяє людині проходити через світ, а не світу через людину.

Цікавим є багато інших аспектів проблематики, що розглядається в роботі. Серед них можна також вказати на об'єкт та суб'єкт, котрі сприймаються як протилежні категорії, але їх формування також пов'язане з різними обставинами і є різним для різних

культур та традицій. Так, якщо для нас об'єктом є те, на що спрямовані прагнення, мета, дія, то для численних східних традицій це не так однозначно. Прикладом цього є навіть відмова від зрозумілого нам процесу самопізнання, який вважається абсурдним, оскільки ми не можемо знати самість, бо самістю завжди є знаючий, і її не можна звести до того, що пізнається, тобто її не можна звести до об'єкта.

Такий аспект зміни місцезнаходження протилежностей важливий в будь-якому сенсі, а тим більш в юриспруденції, бо змішування об'єкта та суб'єкта, заміна одного іншим може потягти суттєві наслідки. Ми це спостерігаємо сьогодні хоча б на прикладі поняття підприємства, яке із суб'єкта перетворилося в цивільно-правовому регулюванні на об'єкт, а в регулюванні іншими галузями законодавства залишилося суб'єктом, хоча іноді й розуміється як об'єкт.

Отже, традиційно різні підходи, породжуючи різні методології та логічні зв'язки, проте мають споріднене коріння, в тому числі логічне, яке можна виявити і слід враховувати, що й робиться в книзі В. Титова.

Значущими є також інші проблеми, висвітлені в рецензованій роботі. Це і монополізація знань від часів жерців, які їх зосередили в своїх руках і утримували без доступу до них мас; і надзвичайно цікава для сучасності проблематика схоластики, із якою важко було впоратися давньогрецьким і давньоримським філософам і з якою вивірені логічні конструкції набули настільки істотного значення, що в чистому вигляді без урахування розумності, справедливості та інших морально-етичних категорій та здорового глузду почали використовуватися на шкоду буттю, особливо в юридичних процесах. Тому сучасні тенденції відновлення категоріальних поглядів на необхідність урахування справедливості, доцільності, дійсної волі осіб при вступі їх у правовідносини має важливе значення.

Завжди було й залишатиметься важливим з'ясування обґрунтованості переваг першого серед інших (або, як кажуть, серед рівних), прагнення до одиничності (однозначності) в існуванні у середовищі множинності. Це скрупульозно простежується в рецензованій книзі на прикладі переходу від багатобожжя до одного бога, до формування понять єдиного Бога і навпаки — простеження інших тенденцій від підтримання язичеських традицій поряд із християнськими до поєднання елементів різних релігій з поясненням цього відсутністю на загальному рівні суперечностей, адже Бог єдиний.

Такі суто теологічні теорії проте відіграють суттєву роль у соціумі і, зокрема, в царині права. Переваги, заміщення (або зміщення) критеріїв цього, що бачиться як процес, котрий триває й поширюється, сьогодні малодосліджені, а їх закономірності розпливчасті. Однак їх існування в соціоекономічному просторі має важливі наслідки і регулюється і цивільним законодавством, і законодавством про економічну конкуренцію. Проте вони виникли не сьогодні і не внаслідок ринкових процесів, а відомі здавна. Моделювання їх впливу відбувалося в давніх релігіях та культурах, про що доводиться в рецензованій роботі. Показовим гармонічного поєднання «розмонополізації» впливу того чи іншого начала (або божества) є багато релігій — зороастризм; існування разом в єгипетській, в індійській та інших релігіях протилежних за призначенням богів, наприклад, сонячних (благосних) та місячних. У ведантизмі виникла розвинута картина світу, а ведичні боги являли собою цілий пантеон, що пізніше подібним чином було сформовано у грецькій міфології. А в Індії боги постійно замінювали один одного залежно від сфери прикладення своїх зусиль, однак без конфлікту виявлення першості, оскільки мислилися єдиним. Тобто вони мали моністичний початок у дуалістичній, триєдиній (і не тільки) формі. Якщо б при впливі на формування сучасних процесів хоча б на концептуальному рівні враховувалися надбання попередніх культур, можна було б позбавитися їх вульгарного сприйняття і, використовуючи логічні закономірності, спрямовувати ці процеси у належному руслі.

В. Титов вишукано маневрує між науковим, філософським та езотеричним, тримаючи в руках Аріаднину нитку логіки. У всякому історичному ланцюгу є те, що вплинуло на логічне становлення духовного життя. Однак кожного разу, коли читач слідкує за думкою автора, за його пошуком «логічного екстракту» в культурах, релігіях та філософських поглядах, його не покидає відчуття, наскільки важливо підібрати свої підходи з урахуванням цих різних позицій. Згадаймо хоча б те, на що обернулося суто теологічне (тобто не зі сфери філософії, а значить мислених процесів) незаподіяння шкоди. Крім того, що в цій позиції про добро не йдеться взагалі (тобто тут немає порівняння протилежностей), вона в певних релігіях абсолютизувалася до такої міри, щоб підмітати перед собою при ходьбі, аби не роздавити комах. У Л. Толстого джайнізм перетворився на теорію непротівлення злу насиллям. Однак виведена вона була на рівні розуму, а не релігії, тому граф працював коло

землі та вчиняв інші дії, які вважав соціально придатними. Саме в цьому, в цій демонстрації себе як соціального елемента зі своїм баченням призначення, перегляду християнських поглядів уже й полягала суперечність.

На цьому прикладі я би вказала на такий важливий аспект цієї сфери дослідження, як те, що деякі з її складових взаємовиключають або відвертають первісні вихідні витoki один від одного. Прикладом цього є наука та релігія, постулати яких часто прямо протилежні, а логічні міркування першої аж ніяк не пристосовані до тверджень другої. І якщо й можна в чомусь закинути автору цього надзвичайно цікавого дослідження, так це його логічні висновки щодо логічних матерій у не властивих для логіки сферах. Тому напевно чи можна сказати, що на ранніх етапах формування культур і релігій давнини (як, власне, і численних несоціалізованих релігій сучасності) у них ще не встановилася логічна традиція. Очевидно, не можна стверджувати, що ті чи інші містичні погляди, методи, технології нелогічні, або алогічні, непослідовні. Такі зроблені логіком висновки з позицій цієї науки дійсно є правильними. Але одночасно й не можуть бути такими, бо ми застосовуємо зрозумілі нам прийоми та підходи до тієї сфери, в якій вони не можуть застосовуватися. В цій сфері (якщо її не сприймати як продовження соціуму) діють інші (не протилежні, а саме інші) закони.

Хоча й у цьому автор за великим рахунком правий, оскільки, на мій погляд, важливим при використанні релігійних джерел (звичаїв та записів) є те, що Ісус не був християнином, а Будда — буддистом. Ці релігії сформовано як такі пізніше, а багато їхніх канонів вироблені ще пізніше або взагалі переглянуті. Крім того, вони розгалужуються на ортодоксальні та новітні і для кожного наступного періоду розвитку суспільства поповнюються іншими різновидами. І кожен з них прагне по-своєму осмислити ті істини, які виходять із родоначальників релігій.

Однак чи не ефемерною є в такому разі сама постановка питання про знайдення законів істинності? Чи може взагалі ця проблематика пошуку істини перетворитися на виявлення її характеристик як філософсько-логічної категорії? А саме цим протягом тривалого часу займаються філософи. Проте істина, як вода крізь пальці, просочується й залишає за собою навіть не сліди, а щось таке, що свідчить про якісь пройдені процеси. Це наполегливе прагнення філософів нагадує спроби алхіміків, які відкидає наука. Намагання ж філософів тривають і пошуки продовжуються.

Логіка ж при цьому виступає в ролі спостерігача, який може констатувати факти і робити висновки про те, наскільки це вдалося зробити тим чи іншим, і чому в той чи інший проміжок часу різні езотеричні та філософські течії зазнали хто краху, хто забуття, а хто і відновлення.

Мислення притаманне як філософії, так і логіці. Однак для першої воно є процесом для процесу, а для другої — начебто механізмом, побудовою. Якщо перша — міжнаукова (а не наднаукова) і ніколи не знає спокою (як Вічний Жид), то логіка має справу з голими фактами: ось так розвивалося мислення, так вдосконалювалося й ось такі способи дозволили більше і точніше обґрунтувати висновки.

Логіка — точна наука, і вона не втягується в безперервні дискусії між численними теоріями.

Якщо врахувати при цьому відмінність філософських та релігійних поглядів із різними наслідками їх впливу на соціальні дії суб'єктів, стає очевидним, що не кожен би з наших сучасників осмілювався заглибитися в таку товщу проблем. Тим більше, розглянути їх крізь призму виявлення вікових закономірностей вироблення логічних конструкцій.

І саме постановка автором мети охопити разом усе середовище людини є єдино вірною, бо інше в будь-якому разі свідчило б про односторонність висновків. На те автор і є Логіком, що він проводить читача крізь пласти давніх культур, показуючи їх особливості, але не збиваючись із заданого шляху, щоб вивести його з цього екскурсу стежкою логіки (а не історії, етики, езотерики та ін.).

На жаль, межі рецензії не дозволяють висвітлити численні категорії, які розглядаються в книзі про логічні знання. Це й поняття часу з його впливом на становлення вчення про строки, і способи досягнення рівноваги, що набуває особливого значення сьогодні при розподілі сфер впливу публічних та приватних засад у праві, тощо. Автор і сам іноді проводить паралелі логічних закономірностей Давнини і Середніх віків із сучасними процесами. І це важливо, бо наступництво в знаннях та надбаннях від попередніх поколінь свідчить про наш рівень, досвід і взагалі про те, що ми є елементами історії Людства.

І. Спасибо-Фатєєва, член-кореспондент АПрН України,
доктор юридичних наук, професор НЮА України